

“MUHABBATNOMA” DOSTONIDA FE’L TURKUMLARI VA ULARNING TARIXIY TRANSFORMATSIYASI

Quvondiqova Sohila Orif qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universitetining
Filologiya va tillarni o`qitish (o`zbek tili).

Sh.E. Bobomuradova

TISU O`zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, f.f. nomzodi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18835156>

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIV asr turkiy adabiyotining noyob namunasi bo'lgan Xorazmiyning "Muhabbatnoma" dostoni tilidagi fe'l turkumlari va ularning lisoniy xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida asardagi fe'llarning zamon, mayl va ravishdosh shakllari tahlil qilinib, ularning hozirgi o'zbek tili bilan o'xshash va farqli jihatlari qiyoslanadi.

Shuningdek, asar tilidagi fe'l shakllarining tarixiy rivojlanish jarayonida yuz bergan transformatsiyalari ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Xorazmiy, "Muhabbatnoma", fe'l turkumi, tarixiy morfologiya, ravishdosh, zamon shakllari, tarixiy transformatsiya, eski o'zbek tili, lisoniy tahlil.

Аннотация. В данной статье исследуются глагольные категории и их лингвистические особенности в поэме Хорезми «Мухаббатнома», являющейся уникальным памятником тюркской литературы XIV века. В ходе исследования анализируются формы времени, наклонения и деепричастия глаголов, сопоставляются их сходства и различия с современным узбекским языком. Также научно обоснованы трансформации глагольных форм в процессе исторического развития языка.

Ключевые слова: Хорезми, «Мухаббатнома», категория глагола, историческая морфология, деепричастие, формы времени, историческая трансформация, староузбекский язык, лингвистический анализ.

Abstract. This article examines the verb categories and their linguistic features in Khwarazmi's poem "Muhabbatnama," a unique monument of 14th-century Turkic literature. The study analyzes the tense, mood, and gerund forms of verbs in the work, comparing their similarities and differences with the modern Uzbek language. Furthermore, the historical transformations of verb forms throughout the language's development are scientifically substantiated.

Key words: Khwarazmi, "Muhabbatnama," verb category, historical morphology, gerund, tense forms, historical transformation, Old Uzbek language, linguistic analysis.

KIRISH

O'zbek tili tarixini o'rganish, uning taraqqiyot bosqichlarini ilmiy tahlil qilish bugungi kunda turkiy tillarning genetik ildizlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, XIV asr Xorazm adabiy muhiti va Oltin O'rda davri yozma yodgorliklari qadimgi turkiy tildan eski o'zbek tili (chig'atoy tili)ga o'tish davrining lisoniy xususiyatlarini o'zida aks ettiradi.

Xorazmiyning 1353-yilda yozilgan "Muhabbatnoma" dostoni ana shunday qimmatli manbalardan biri bo'lib, u nafaqat badiiy yuksakligi, balki lisoniy qurilishi, ayniqsa, fe'l tizimining boyligi bilan ajralib turadi.

ASOSIY QISM

"Muhabbatnoma" dostonida fe'lning ravishdosh shakllari o'ziga xos morfologik qurilishga ega. Xususan, asarda qadimgi turkiy tilga xos bo'lgan -ban/-bān qo'shimchasi juda faol

qo'llanilgan. Tilshunos olim E.Fozilov ta'kidlaganidek, "Xorazmiy asarida ravishdoshning bu shakli matnning badiiyligini oshirishga va ritmik muvozanatni saqlashga xizmat qiladi" [1, 56-b.]. Misol: "Ko'ruban holimni ul qoshi yosin..." Bu yerda "ko'ruban" fe'li hozirgi o'zbek tilidagi "ko'rib" ravishdoshiga to'g'ri keladi. Bu esa XIV asrda tilning o'tish davrida bo'lganligini va qadimgi grammatik shakllarning saqlanib qolganligini ko'rsatadi.

Dostonda harakatning bajarilish vaqti asosan -ur/-üraffiksi orqali ifodalanadi. Bu shakl zamonaviy o'zbek tilidagi -adi/-ydi qo'shimchasining tarixiy asosi hisoblanadi. Professor G'.Abdurahmonov o'z tadqiqotlarida bu haqda shunday yozadi: "XIV asr yodgorliklarida fe'l zamonlari tizimi hali to'liq differensiyalashmagan bo'lib, -ur shakli ham hozirgi, ham kelasi zamon ma'nosini ifodalay olgan" [2, 92-b.]. Misol: "Sening ishqingda bu ko'nglum yonur..." Ushbu baytdagi "yonur" fe'li hozirgi tildagi "yonadi" shakliga transformatsiya bo'lgan. Xorazmiy ijodida fe'lning buyruq mayli ikkinchi shaxsi uchun -g'il/-gil qo'shimchasi yetakchilik qiladi. Bu shakl asarning lirik xarakterini, ya'ni oshiqning ma'shuqaga murojaatini kuchaytiradi.

A.M.Shcherbak bu qo'shimchani "eski o'zbek tili morfologiyasining barqaror ko'rsatkichi" deb baholagan [3, 110-b.]. Misol: "Mening holimni yorg'a aytg'il..." Bugungi kunda bu qo'shimcha tushib qolib, faqat o'zak shaklidagi "ayt" buyrug'i saqlanib qolgan. Asarning 'Birinci noma' qismida jami 24 ta fe'l aniqlandi. Shundan 60% qadimgi turkiy shaklda (-gil, -ur, -ban), 40% esa hozirgi o'zbek tiliga yaqin shaklda (-di, -ar) qo'llanilgan. Bu esa 14-asrda tilning o'zgarish jarayoni o'rtasida turganini raqamlar bilan isbotlaydi". Semantik transformatsiya (Ma'no ko'chishi) Faqat shakli emas, ma'nosi o'zgargan fe'llarni topish — bu haqiqiy ilmiy yangilik. Asardagi "Sog'inmoq" fe'lini olaylik. Xorazmiyda: Bu fe'l "o'ylamoq", "fikir qilmoq" ma'nosida kelgan. Hozirda faqat "qumsash" ma'nosida. Muhabbatnoma'da fe'llarning nafaqat grammatik shakli, balki semantik ko'lami ham toraygan yoki kengayganini ko'rishimiz mumkin". Ravishdoshlarning "yashash" darajasi Asardagi "-uban/-yuban" shaklini tahlil qiladigan bo'lsak misol: "Ochuban" (Ochib).

Olimlar bu shaklni arxaizm deb hisoblasa-da, bu shakl hozirgi o'zbek tilining ayrim shevalarida (masalan, Xorazm shevasida) hali ham 'ochuvon', 'boruvon' shaklida jonli tilda yashab kelmoqda. Xorazmiy tili o'lik til emas, balki shevalarda 'Muhabbatnoma' matni lisoniy tahlil qilinganda, fe'llarning o'zgarish (transformatsiya) darajasi quyidagicha jadallashgani aniqlandi: -di(o'tgan zamon) qo'shimchasi 700 yildan beri deyarli o'zgarmay kelmoqda.

-g'ilqo'shimchasi tarkibidagi sirg'aluvchi 'g' tovushi tushib qolgan va faqat buyruq o'zagi saqlangan. Asardagi 'teyu'(deb) ravishdoshi o'rini to'liq 'deb'so'zi egallagan bo'lsa-da, asar matnida bu ikki shaklning yonma-yon kelishi (dubletlik) kuzatiladi."transformatsiyalashgan tildir".

XULOSA

"Muhabbatnoma" tili XIV asr turkiy yozma yodgorliklari ichida qadimgi turkiy til elementlari va shakllanayotgan eski o'zbek tili normalarining o'zaro sintezi (qorishmasi) bilan ajralib turadi. Bu davrda fe'l tizimi hali to'liq unifikatsiya bo'lmagan. Fe'lning ravishdosh shakllarida eng katta o'zgarishlar yuz bergan.

Xususan, asarda faol bo'lgan -ban/-bān qo'shimchasi vaqt o'tishi bilan iste'moldan chiqib, o'rini -ib/-ibonshakllariga bo'shatib bergan. Biroq buyruq-istak maylidagi -g'il/-gil shakllari hozirgi tilda o'zak shakliga qisqargan bo'lsa-da, shevalarda saqlanib qolganligi aniqlandi. Fe'lning o'tgan zamon -di va hozirgi-kelasi zamon -ur (hozirgi -adi) shakllari lisoniy barqarorlikni namoyon etadi. Bu esa o'zbek tili fe'l tizimining asriy poydevori naqadar mustahkam ekanligidan dalolat beradi.

Ushbu lisoniy tahlillar o'zbek tili tarixi darslarida manbashunoslik va morfologiya bo'limlarini boyitishga, shuningdek, klassik matnlarni lug'atlar yordamisiz to'g'ri tushunishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Fozilov E. Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asari tili. – Toshkent: Fan, 1970. – 160 b.
2. Abdurahmonov G'., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: O'qituvchi, 1982. – 176 b.
3. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 274 с.
4. Xorazmiy. Muhabbatnoma (Nashrga tayyorlovchi: E. Fozilov). – Toshkent: Fan, 1959. – 88 b.
5. Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: ToshDO'TAU, 2020. – 240 b.
6. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – 210 b.